

ФРОНТИР – ІДЕНТИЧНІСТЬ – НАЦІОНАЛІЗМ

Прийнято вважати, що фронтір, особливо його транзитні групи взагалі стимулювали ідентичність – як імперську, так локальну¹. Так, гаучо є символом Аргентини, бандейранте – Бразилії, ускоки – Хорватії, гайдуки – балканських народів, козак є символом України та Росії, Казахстан дослівно означає “земля козаків” тощо. Класичні фронтірні студії належать до жанрів соціально-економічної та локальної історій. Студії над ідентичністю траплялися рідше і здебільшого належали до антропологічного контексту. Виняток становить лише австралійська² та особливо канадська (трактування ролі фронтіру є основним критерієм поділу канадських істориків на школи)³ історіографії, у яких питання впливу фронтіру на національну ідентичність та державотворення стало безумовним мейнстрімом. Відтак проблема “фронтір – ідентичність – націоналізм” лише двічі була предметом спеціального обговорення на рівні симпозиуму, а саме 1977 р. на конференції в Університеті штату Індіана “Фронтір та міжетнічна ситуація” (матеріали видані не були) та 1992 р. на невеличкій конференції “Формування етнічних ідентичностей у фронтірних суспільствах” в Оклахомському університеті. Як зауважив Давид Чепел у передмові до матеріалів оклахомської конференції, звернення до цієї проблеми було спонукане активізацією націоналістичних рухів у Європі, СРСР та Канаді. “Фронтіри, як зони трансформативної взаємодії між системами, – стверджував Д. Чепел, – допомагають підглянути процес етногенези, за допомогою якого культурна спільнота відмежує себе від уявних “інших”⁴. Утім, її учасники уникнули ширших узагальнень.

Тож у цій статті ми спробуємо відповісти на запитання, як часто локальна ідентичність фронтірної спільноти переростала в національну.

В українській історіографії проблему ідентичності на фронтірі спеціально досліджував Володимир Кравченко, професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна, тепер – директор Канадського інституту українських студій, професор департаменту історії та класичних наук Альбертського університету в монографії “Уявлення про пограниччя й практики їх використання”, виданої Європейським гуманітарним університетом у Вільнюсі 2012 р. у співавторстві. Завдання, яке поставив перед собою В.Кравченко, – з’ясування генези поняття “Україна”, від “Русі” до “Малоросії”, а відтак від “Малоросії” чи до “Росії”, чи до “України” в XIX столітті, “між Україною та Росією” в XX столітті й змаганням трьох концепцій ідентичності – “радянсько-православної” (“донаціональної”, “східно-слов’янської”), української етнокультурної (національної), “європейської” (“постнаціональної”) – в XXI столітті з акцентом на історіографії. Взаємодія цих трьох (щонайменше) концепцій, недостатня інтеграція як наслідок слабкої модернізації, розмиті культурні й політичні ідеали тощо дали В. Кравченкові підстави трактувати Україну як “унікальну модель” для дослідження феномену порубіжжя⁵.

Текст поділено на чотири частини. Спершу розглядатиметься вплив Ф. Тернера на ідеологію американського націоналізму, згодом – ідеї Овена Латтімора про китайську цивілізацію та монгольський націоналізм, відтак – антрополога Ігоря Копитова про

генезу фронтирних спільнот Африки; предметом останньої частини є українська національна ідентичність як *case study* оголошеної проблеми.

Націоналізми, Фредерик Джексон Тернер та Овен Латтімор

Ф. Тернер уважав фронтир лінією найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. “Колоніста сформувало дикунство”, – стверджував він⁶. Іншими словами, саме зіткнення з “варварством” та природне середовище Нового Світу створили суспільство Сполучених Штатів Америки. Його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як “*a composite nationality*” (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі. “В тиглі фронтіру емігранти були американізовані, звільнені та сплавлені в мішану расу, не-англійську ні за національністю, ані за характером”⁷.

Ф. Тернер не відкидав можливості формування й нових націй на території США. Американські регіони нагадували йому європейські держави з тією різницею, що суперечності між ними все ж не зайшли так далеко, як у Європі (за винятком періоду громадянської війни між Північчю та Півднем 1861 – 1865 рр.). У статті “Значення регіону в американській історії” (1925) учений писав: “За площею ми стали нацією, порівняльною з Європою, з заселеними географічними провінціями, рівними великим європейським націям. В цьому сенсі ми є імперією, федерацією секцій, союзом потенційних націй”⁸.

Усупереч вже майже столітній традиції критичного підходу до спадщини Тернера, висновки історика про визначальний вплив фронтіру на формування американського націоналізму не піддавалися сумніву. Ця частина тези про фронтир сприймалася як незаперечна істина, “по замовчуванню”, якщо так можна сказати. Бо надто очевидним є факт, що американська нація сформувалася всупереч засадам етнічності⁹.

1924 року Ф. Тернер дефініював поняття фронтірів, як “по суті тимчасовий кордон експансивного суспільства на краю вільних земель, ... найближчу до диких земель зону поселень, де суспільство та уряд невизначені або організовані не повністю”¹⁰. Однак 1940 року Овен Латтімор запропонував альтернативний погляд на фронтир – як на зону інтенсивної взаємодії різних культур. Предметом його монографії “Внутрішні азійські фронтіри Китаю”¹¹ була проблема генези фронтирних соціумів Великого Степу в контексті генези китайської цивілізації. О. Латтімор розпочав з обґрунтування доцільності порівняння колонізаційних процесів у США та Китаї, з акценту на визначальній ролі природного середовища в процесі освоєння нових територій та з трактування екологічних фронтірів Китаю як компромісу між обсягом та економічною доцільністю завоювань¹². Наголосивши на феномені Великої китайської стіни, О. Латтімор провів паралелі з лімами (*limes*) Стародавнього Риму й лінією Дюранда на півночі Британської Індії. Незважаючи на успіх архітекторів Великої Китайської стіни, вона ніколи не була непроникною. Насправді фронтіри Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму склалися з таких зон: власне кордон, з більш чи менш строкатим населенням, яке, однак, завдяки передовсім специфіці прикордонної економіки (що вимагає співучасті суспільств з обох боків) завжди має доволі сильне почуття власної порубіжної ідентичності; наполовину асимільовані “внутрішні варвари” “внутрішнього фронтіру”; ознайомлені з суміжною цивілізацією “допоміжні” племена “зовнішнього фронтіру”, нерідко споріднені з “внутрішніми” племенами; “тотальне варварство” поза ними.

Особливо О. Латтімор полюбляв приклад Монголії, яку кваліфікував як *locus classicus* фронтирної історії¹³. Додам, що тепер О. Латтімор здебільшого відомий завдяки термінові “сателіт”, який він вперше застосував 1936 р. для означення ставлення Монгольської Народної Республіки до СРСР¹⁴. Він уявляв собі Монголію як американський сандвіч: нижня частина – Китай, верхня – Росія, а от начинка неоднорідна; Зовнішня Монголія – проросійська (в XX ст.), Внутрішня Монголія – здебільшого прокитайська.

О. Латтімор був свідком інтенсивної й брутальної колонізації монгольських земель китайським селянством та колабораціонізму монгольської знаті й духовенства, які фактично зраджували свій народ взамін за дрібні подачки. Унаслідок номади безжалісно витіснялися зі своїх споконвічних земель, що фактично поставило монгольський етнос перед дилемою виживання¹⁵. Втім, О. Латтімор дивився на цю проблему глибше. На його думку, в Монголії та частково Китаї ідеологічне протистояння комуністичних партій з капіталістичним суспільством позбавлене сенсу. Дилема всіх фронтирів в епоху глобалізації – це виклик модернізації, тест на здатність трансформувати, а водночас зберегти свою традиційну культуру. У монгольському випадку, вважав О. Латтімор, комуністична ідеологія забезпечила монгольському народові виживання та прогрес. Чи дав би такий же швидкий результат еволюційний шлях модернізації монгольського суспільства? Ні.

Учений зауважив істотні відмінності між російськими й китайськими фронтами, які пов'язував з географією ландшафтів. На відміну від Китаю, у Росії не спостерігалось такого кліматичного розламу, як у Китаї, відповідно, й чіткої межі між землеробами й кочівниками. До того ж степи Росії замешкували такі транзитні групи, як козаки, котрі, хоч і жили в хатах, все ж часто мігрували. Вибір, перед якими стояли монголи, – інкорпорація (“фронтір включення”) в російський цивілізаційний простір або поглинання й повна загибель (“фронтір виключення”) у Китаї. Розвиток капіталізму в Китаї не лише не сприяв подоланню прірви, а навпаки, поглибив її. Натомість в Росії революція зміцнила тенденцію до інкорпорації – на противагу попередньому періодові, коли інкорпорацію витіснило пряме підкорення. Тож спостерігався новий процес – злиття фронтиру з цивілізацією, який ґрунтувався на рівноправній експлуатації ресурсів фронтиру, конкретно – інтеграція пасторального й землеробського господарств в індустріальну економіку. Власне тому монголи більше схильні до співпраці з росіянами, ніж з китайцями. Принаймні, це для них “найменше зло”.

В іншій своїй статті, опублікованій 1953 р., О. Латтімор передбачав неминучу політичну кризу у Внутрішній Монголії, якщо китайські комуністи не візьмуть за зразок політику СРСР стосовно своїх національних меншин, монголів передовсім¹⁶. Серед праць О. Латтімора є й біографія Сухебатова – ідеолога монгольського націоналізму¹⁷.

Тож Латтіморове розуміння феномену фронтиру істотно відрізнялося від Тернерового. Якщо Тернерів фронтір – це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на “пусті землі”, тріумф цивілізації над варварством, Латтіморів фронтір – зона взаємодії різних культур. Треба зауважити, що О. Латтімор, самоук і напівкитаєць за вихованням (його батько викладав англійську мову в Китаї на запрошення імперського уряду, там О. Латтімор і здобув початкову освіту), був позбавлений забобонів про вищість англо-саксонських цивілізаційних зразків і постійно наголошував на соціальній продуктивності мультикультурної взаємодії. Тому на відміну від Ф. Тернера, який вважав ідеальним фронтіром американський Дикий Захід, О. Латтімор, спеціалізуючись у галузі географії й історії Китаю, вважав ідеальним

фронтиром Монголію й проводив вдалі паралелі китайських фронтів зі стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Маньчжурії О. Латтімор одним із перших опрацював також методологію дослідження трансформації фронтів ХХ ст. та, вичленивши фронтири “включення” й “виключення”, зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтів. Але водночас О. Латтімор, як і Тернер, був твердо переконаний, що умови фронтиру сприяють націоналізмові, у чому, зрештою, переконався й на власні очі. Але чи так було завжди?

Чи завжди фронтір стимулював сепаратизм: африканські племена та антропологічний підхід Ігоря Копитова

Ігор Копитов народився 1930 р. у Мукдені (Маньчжурія) в сім’ї російських емігрантів. Навчався в місцевих французькій початковій та англійській середній школах. 1948 р. його родина переїхала до Чилі, 1950 р. – до Британської Східної Африки (Танганьїка та Кенія), а 1951 р. – до США. Закінчив Північно-Західний університет (Чикаго), докторат склав у Пенсільванському університеті (Філадельфія). Викладати розпочав у Браунському університеті (Провіденс, Род Айленд, 1960 – 1962), відтак – у Пенсільванському університеті. Нині І. Копитов – професор антропології Пенсільванського університету.

Спеціалізація професора І. Копитова – культурна антропологія африканських племен. Він неодноразово провадив польові дослідження в Африці: 1957 – 1959 – серед племен Суку в Бельгійському Конго, 1964 – Мбато на Березі Слонової Кістки (тепер Кот д’Івуар), 1969, 1971 – Агем у Камеруні¹⁸. Результатом досліджень стала його дисертація на тему “Релігія Суку”, одна монографія, низка статей та рецензій.

Ймовірно, ще в свої студентські роки І. Копитов зацікавився екологічними фронтами О. Латтімора, про що свідчить обрана ним тема магістерської праці “Культурні та екологічні зони Північної Азії” (1957). Згодом, коли вчений обрав іншу спеціалізацію, він переніс здобуті знання про фронтири Азії на африканський ґрунт. Коли 1977 р. Університет штату Індіана організував симпозиум на тему міжетнічних стосунків на фронтах, запросили й І. Копитова, що спонукало його систематизувати власні погляди. Відтак з’явився вступ до збірки “Африканський фронтір. “Репродукція” традиційних африканських суспільств” (1987) – основна праця І. Копитова¹⁹. Зупинимось на ній докладніше.

Так само, як США, суспільства Африки сформувала мобільність міграцій. Сутність фронтиру як історичного процесу полягає в тому, що певні аутсайтери уявляють певну територію як фронтір, вторгаються та заселяють її, відтак започатковуються соціальні процеси, котрі за сприятливих умов породжують нове суспільство. Ймовірно, схема африканського фронтиру І. Копитова також спонукана тезою про екологічні фронтири О. Латтімора: центр (*core*) – внутрішня зона асимільованих та інтегрованих клієнтів (*dependancies*) – васальні політії – данники (*tribute paying polities*) – потенційний фронтір.

На відміну від американського фронтиру, де нові умови були натуральним чинником культурної трансформації, африканський фронтір сприяв культурно-історичному континуїтетові та консерватизмові. “Коли формувалися Сполучені Штати та Південно-Африканські країни, вони самостверджувалися на основі негативного революційного відмежування від матірньої країни та, відповідно, апелювали до вічних універсальних політичних цінностей... Африканські народи, навпаки, шукали власну легітимність

у квазігенеалогічному зв'язку з метрополією, що існувала або існує. Тому якнайбільша імітація метрополійної політичної культури служила як додатковий доказ реальності бажаного політичного походження”²⁰.

Акцентуючи увагу на факторі перманентної міграції, особливо притаманній історії Африки, І. Копитов запропонував поняття “фронтиру припливів та відпливів” (*tidal frontier*). Учений розташував його в міжчасі 5000 – 2500 рр. до н.е., коли населення континенту було зосереджене на території сучасної пустелі Сахара (тоді ще квітучої), яку він назвав ойкуменою Африки та інкубатором традиційної африканської культури. Звідси населення поволі мігрувало в усіх напрямках, поки процес заселення Африки не завершився (І тис. н.е.). Фронтири припливів та відпливів – то недосяжні для чинної влади зони на периферії малих метрополій, звідки прийшли мігранти. Як правило, мігранти не були агентами експансії. Вони створювали власні політії, окремі з яких трансформувалися в нові метрополії, більшість, однак, дезінтегрувалася. І. Копитов визначив такі п'ять особливостей африканського фронтиру:

1) сам по собі фронтір не створює нове суспільство; роль фронтиру полягає в інституційному вакуумі, у якому поступово розвиваються соціальні процеси (*frontier process*);

2) важливу роль у процесі формування нового суспільства відіграє ступінь залежності мігрантів від метрополії; себто, чи вони є прямими агентами експансії, чи діють з власної ініціативи;

3) вирішальним фактором соціальних процесів є природа первісної культурної моделі, завжди запозиченої з метрополії;

4) інституційний вакуум забезпечує переселенцям свободу дії у виборі моделі, але в нових умовах вони вибирають і реалізують відому їм метрополійну модель; інколи – в прямолінійнішій формі, ніж вона притаманна матірному суспільству;

5) якщо зв'язки з метрополією не перервалися, постійне нагадування про матірну модель зрештою стає визначальним фактором культурного пробудження, а відтак – зміцнює та постійно ревіталізує саму модель; у такому випадку фронтір діє як культурний та ідеологічний консервативний чинник.

Тому, на думку І. Копитова, як існують певні євроатлантичні культурні пріоритети, так само існують їхні панафриканські відповідники. “Просте існування зон, відкритих для вторгнення та заселення, не створює фронтір автоматично. Фронтір формують його люди, а їх, якщо так можна сказати, продукує метрополія”²¹. “В той час як ідея фронтиру захоплює утопістів (які зазвичай мешкають у метрополіях), люди фронтиру бувають утопістами лише зрідка. Багато речей виштовхують їх геть на фронтір, але прагнення конструювати спланований і повністю новий соціальний порядок трапляється серед них лише іноді. Найчастіше імпульс, що заносить туди людей, – культурний консерватизм (не обов'язково політичний), прагнення забезпечити той спосіб життя, який вони вважають легітимним і жаданим культурно, проте вдома – чомусь недосяжний. Відтак основним викликом у соціальній реконструкції на фронтірі є, зазвичай, завдання відтворити метрополійні зразки у бажаних їм формах. У цьому сенсі, як і в ширшій культурно-історичній перспективі, фронтір може консервувати, зміцнювати та ревіталізувати центральні цінності регіональної політичної культури”²². “У багатьох суспільствах світу ступити на новий фронтір – дуже неприваблива та ризикована справа. В Африці, однак, ця травма компенсується ймовірною винагородою – самореалізацією на кшталт “бути першими”. Це те ж, що й “бути старшими”, або попередниками в етиці публічних подій і згадуваними після смерті, що не менш важливо”²³. І. Копитов звернув

увагу на африканські міфи, у яких часто згадується про втечу карликів або покручів у зв'язку з приходом пращурів цих народів. “Зв'язок з метрополією також забезпечує переселенням історичну основу поза фронтиром – основу, на якій вони можуть побудувати власну солідарність у новій землі, мобілізувати нових членів, пристосувати до локальних умов у процесі створення нової політиї, зрештою, до якої вони можуть звернутися по політичну допомогу”²⁴.

Фронтирні мікроцикли повторювалися впродовж усієї африканської історії. “В деяких випадках, – каже І. Копитов, – зони фронтирів на периферії метрополій були перманентним феноменом, систематичним акомпанементом формації, експансії та стабілізації успішних африканських держав. Великі політиї, що самі постали на фронтах занепадницьких центрів, формували нові фронтари, які в свою чергу плекали їхніх майбутніх ворогів. Цей процес забезпечував континуїтет, співіснування метрополійної та фронтирної культур. Зв'язок та взаємний вплив спричинив систематичну репродукцію та стимуляцію фронтирних зразків в африканській політичній культурі в цілому”²⁵.

Тож зауваживши високий ступінь культурної спорідненості між віддаленими етнічними групами африканських народів, І. Копитов піддав критиці ту частину тези Тернера, яка інтерпретувала фронтир як фактор культурної трансформації. Бо в африканських умовах це не спрацьовувало. Навпаки, незважаючи на характер стосунків переселенців з метрополією, вони завжди відтворювали матірню соціальну систему в нових умовах, а не створювали нову. Інакше кажучи, африканські фронтари в інтерпретації І. Копитова – це соціальні процеси на предмет культурного самовідтворення загальномаатерикового рівня. І в цьому контексті американський фронтир виглядає радше як виняток. Проте в цьому І. Копитов не мав рації: після Тернера дослідники вважали основним фактором генези американської демократії не фронтир, а сформовану в метрополії протестантську етику та ідеологію просвітництва.

Антропологічний підхід І. Копитова не мав такого розголосу, як ідеї видатних інтерпретаторів фронтари Ф. Тернера, В. Веба, В. Макніла та О. Латтімора; а відтак і не мав істотного впливу на розвиток історіографії порівняльних фронтарів. До того ж предметом дослідження І. Копитова не була проблема національної ідентичності модерних африканських народів. Щобільше, оскільки дотепні спостереження та ідеї цього видатного антрополога важливі в контексті відтворення образу ідеального фронтари і частково пояснюють порушену проблему, ми вирішили звернути увагу також на творчу спадщину І. Копитова – вперше в українській історіографії.

“Синдром Кудеяра” та роздерте сумління українців

Зупинимосся на поглядах О. Латтімора на історію України детальніше. У статті “Внутрішні китайські фронтари: китайські й російські маргінеси експансії” (1947) вчений вказав на загальні відмінності північно-американського від євразійських фронтарів, вкотре наголосивши на етнічному чиннику:

- на протигагу прірві між індіанцями й європейцями – регулярне перемішування євразійських народів й інтенсивна культурна взаємодія;
- на протигагу поступовому витісненню й винищенню індіанців, – “приплив і відплив людських потоків”; яскраве свідчення цьому – формування індоєвропейської мовної сім’ї як найчисельнішої; “Завоювання тих, кого називають “європейцями” тими, кого називають “азіятами” – так само нормальний процес, як завоювання європейцями азятів. Насправді, уживання цих

термінів з “расовим” відтінком – пізніше явище, що затемнює, а не прояснює проблему класифікації народів. Серед населення Ірану, Афганістану, Індії, російської й китайської Середньої Азії проживають елементи, які, якби термін “європейський” вживався коректно, можна назвати “європейськими”. І навпаки, Європу замешкують групи, які за своїм походженням і антропологічними рисами є “азіатськими”, “європейськими” – тільки завдяки своїй локації”²⁶.

- слабка соціальна диференціація серед індіанців, на противагу ситуації в Євразії; наявність сильного аристократичного етносу полегшувала процес інкорпорації вищих класів одного суспільства в елітну частину іншого; “Добре відомо, що більшість індійських мусульман – не індійського походження. Чимало аристократичних сімей турецької Анатолії – не турецького походження. У Росії були аристократичні родини татарського або іншого “племінного” походження, а серед простого люду процес перемішування був навіть інтенсивнішим. Козацтво виникло внаслідок часткового засвоєння степового способу життя й соціальної організації степових народів росіянами, українцями й поляками; оскільки більшість з них були селянами-втікачами, без жінок, перемішання з народами степу було водночас і біологічним, і культурним явищем”²⁷. “Інколи значна частина степових просторів то піддавалася культивуванню, то знову перетворювалася в пасовиська; це означає, що всі племена й народи вибирали між землеробським, чи переважно землеробським, способом життя й пасторальною економікою. Безконечний приплив і відплив істотно позначився як на слов’янах, так і не-слов’янах цього регіону. Слов’яни поглинули цілі племена, які втратили свої не-слов’янські мови; в інших випадках основна племінна група приймала спосіб життя, паралельний слов’янському, але утримувала свою рідну мову (...) І навпаки, були слов’яни, які переймали степовий спосіб життя чи на груповому, чи на індивідуальному рівні (...) Зовсім інша складалася ситуація, коли слов’янські держави ставали достатньо сильними, щоб здобути незалежність, але ще не були настільки сильними, щоб завоювати степ; селяни-втікачі з Польщі, України та Росії заснували козацькі спільноти, які поширилися на території степу з достатньою кількістю опадів. Тут вони, утримавши землеробство, водночас перейняли скотарську економіку та наслідували соціальну й військову організацію степових народів”²⁸. О. Латтімор диференціював два види козацької експансії: сибірський, що полягав у збиранні данини хутром, і степовий, досконаліший. “Їхня бурхлива реакція супроти слов’янського світу спочатку більше стосувалася Польщі, ніж Росії; деколи козаки майже досягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією, Туреччиною, слабіючими татарськими ханствами в Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією”²⁹.

Розвиваючи погляди О. Латтімора, професор Центрально-Європейського університету в Будапешті Альфред Рібер нещодавно інтерпретував фронтири Євразії як *комплексні екологічні фронтири*. А. Рібер спостеріг, що за фронтири євразійських імперій нерідко змагалися не дві, а три і більше сил. Випадок Понтійського степу – особливо складний. Упродовж довгих століть за регіон змагалися аж чотири потужні гравці – Річ Посполита, Росія, Кримське ханство та Порта. Водночас тут сформувалася могутня локальна мілітарна сила – козацтво, яке визначило не лише майбутнє регіону, а до певної міри – й Кримського ханства, Польщі та Росії. “Вони [козаки] однаково легко укладали та ламали альянси, воювали по одному боці, потім переходили на проти-

лежний, залежно від обставин і розміру платні за їхню службу. Їхній мілітарний опір відіграв основну роль в ослабленні польсько-литовської Речі Посполитої. Беручи активну участь в громадянських війнах та великих повстаннях, що загрожували самому [царському] трону, вони істотно утруднили процес державного будівництва Московії. Козаки здійснювали спустошливі рейди на татар, підірвали турецьку торгівлю на Чорному Морі, штурмували такі фортеці, як Азов (...) Довга східно-європейська тридцятилітня війна (1648 – 1681) за Понтійський фронтір відома менше, можливо, ніж західно-європейська, проте наслідок був так само вирішальний для розподілу влади в регіоні. Досвідчені у військових справах та дипломатичному маневруванні козаки, тим не менше, зазнали невдачі у своїй спробі перетворити фронтір в єдину державу”³⁰.

Тож різноманітні політичні та культурні впливи сприяли формуванню фронтірного суспільства з амбівалентною лояльністю та ідентичністю локальних мешканців, яку ті змінювали часто, залежно від обставин³¹. Але чи так вже й легко?

Пригадаймо лише два образи. Головний герой однойменної повісті М. Костомарова Юрій Кудеяр – український козак-хрестоносець, дітовбивця, московський дворянин, турецький невільник, фаворит хана Девлета Гірея, опричник, отаман розбійників, тат-агаси (начальник християн Кримського ханства), мусульманин-джихадист, врешті, як виявилося, – законний син царя Василя III, що за примхою долі потрапив у татарський полон. Дізнавшись про свій справжній родовід, Кудеяр, що якраз привів хана Девлета Гірея палити Москву, впав мертвим³². Згідно з іншими версіями російських народних легенд (повість М. Костомарова базована на російському фольклорі), Кудеяр був сином не царя, а трансильванського князя Жигмонта Баторія³³.

Народжений у сім’ї бачванських русинів у тодішній південній Угорщині (тепер – територія Сербії), Гаврііл Костельник (1886 – 1948) у мадярській початковій школі відчував себе мадяром, у хорватській гімназії – бачванським русином, слов’янином і був завзятим хорватським націоналістом, у Львівській духовній семінарії – українцем³⁴. Згодом, як священик греко-католицької церкви (поєднавши доти непоєдане – візантійський обряд і вірність престолові св. Петра, історично ця церква сама по собі є наслідком фронтірного минулого нашої країни, завважмо), Г. Костельник віддавав пріоритет вірності папі римському (себто тому, що поєднувало церкву з Заходом; уживаючи тодішній термін, був “западником”). Проте впродовж міжвоєнної доби шальки його конфесійної ідентичності поступово схилилися на бік обряду (став “восточником”). Під час Другої світової війни тісно співпрацював з Вермахтом, у 1944 р. – ініціатор створення дивізії СС “Галичина”. У 1946 р. – ініціатор скликання Львівського церковного собору, який ліквідував греко-католицьку церкву (знову став “восточником”). Відтак – православний протопресвітер Московського патріархату. Загинув внаслідок замаху на своє життя в самісінькому центрі Львова 1948 року. Ідентичність його вбивці встановити не вдалося, оскільки той вчинив самогубство майже одразу після пострілів у Г. Костельника. Зараз триває процес канонізації Г. Костельника Російською православною церквою³⁵. Тож притаманний мешканцям фронтіру феномен амбівалентної ідентичності та, якщо так можна сказати, роздертого сумління, був актуальним в Україні не лише в XV – XVIII ст., а навіть у XX ст.

Загалом Держава Україна імпліцитно носить поняття фронтіру вже на рівні своєї назви. Іронія полягає в тому, що термін “українці” утвердився лише в XIX ст., коли автентичний фронтір давно зник із мапи Східної Європи (в той же час, коли Ф. Тернер проголосив “кінець” американського фронтіру). “Україна” як назва країни й на-

роду була підхоплена інтелігенцією як частина козацького міфу, що утвердив погляд на минуле з переважно козацьким досвідом та українську, власне козацьку націю³⁶. “Стара ся назва, – писав М. Грушевський, – уживана в староруських часах в загальнім значіню погранича, а в XVI в. спеціалізована в приложеню до середнього Подніпров’я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, – набирає особливого значіння з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному урядові Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім’я “України” зростається з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського життя, що для пізніших поколінь стає провідним огнем, невичерпним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XIX в. прийняло се ім’я для означення свого національного життя. В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім’я розширилося на всю історію українського народу”³⁷.

Тож порубіжна ідентичність мешканців ранньомодерних “Україн” була міцною підставою, на якій історики (М. Костомаров передовсім) та літератори, розпочинаючи з Т. Шевченка, вибудували постулати українського націоналізму. Поступово цей образ охопив інші землі, що протягом XIX ст. інтелігенція уявила собі як “Україну” – Буковину, Волинь, Галичину тощо. Окремі українські історики навіть вважали дискурс колонізації за стрижневий процес минулого України (М. Грушевський, Д. Багалій та їхні школи)³⁸. А улюблена теза сучасної української історіографії – “Україна між Заходом і Сходом” – почасти спонукана Тернеровою тезою про фронтир³⁹.

Усе ж вплив фронтирного минулого на кристалізацію модерної української ідентичності абсолютизувати не варто. Як влучно зауважив американський вчений Ларрі Вулф, “існує дуже цікавий сорт глобальної історії, яку Франко Вентурі назвав “першою кризою старого режиму” (*ancien regime*). У ньому період напередодні Американської революції 1776 р. зрозумілий в контексті речей, які трапилися на периферії Європи, а саме Барська конфедерація 1768 р., повстання на Корсиці, повстання на грецькому Пелопоннесі 1770 р. (...) Проблема національного самоствердження, у світлі якої американський контекст не варто тлумачити як модель для Європи, ані як наслідок того, що трапилося в Європі, але як частину *західного світового перевороту*, що крокував, дозвольте сказати, від Бостону до Бару”⁴⁰. Тому українська національна ідентичність, хоч і закорінена в передовсім фронтирному минулому, є наслідком передовсім західноєвропейських модернізаційних нуртів. Як і американська, та всі інші, зрештою.

Сучасна Україна – не єдиний із ранньомодерних фронтирів Європи, який став незалежною державою наприкінці XX століття. Інші – це Хорватія та Боснія. Проте хорватський і боснійський народи, пройшовши через війну та брутальні етнічні чистки, не мають проблем з ідентичністю. Натомість українці, які здобули незалежність мирним шляхом, досі не визначилися. Український націоналізм не притаманний ідентичності значної частини населення України, що нещодавно спонукало англійського вченого Ендрю Вільсона кваліфікувати його як “вірування меншини”⁴¹. Ось уже півтора століття, як фронтирні умови остаточно перестали бути реальністю на землях сучасної України, проте його окремі рудименти досі не втратили актуальності. Кордон між прихильниками прозахідної та проросійської орієнтації, як і в часи Речі Посполитої,

досі проходить по Дніпру. І як в давні часи, серед переважаючої більшості по обидва боки Дніпра завжди знаходиться меншіна, яка з цим не погоджується. Водночас притаманний фронтирам брак інтеграції, феномен амбівалентної ідентичності та роздертого сумління був актуальним навіть у Галичині ХХ ст. Звідси – ворожнеча між галицькими москвофілами, українофілами тощо; та ж сама персона могла впродовж життя змінювати ідентичність по декілька разів. Зараз ситуацію ускладнюють ще й спроби обґрунтувати існування окремих “галицької”, “донецько-криворізької”, закарпатської (“русинської”) народностей. Сучасні українські президенти не можуть вийти поза межі усвідомлення себе *in between*: сформульована адміністрацією Л. Кучми зовнішньополітична доктрина “багатовекторності” частково залишалася актуальною і за його наступника В. Ющенка, а врешті спричинила крах В. Януковича.

Тож як символ, фронтір забезпечує українцям їхню ідентичність; а от притаманний фронтирам феномен амбівалентної лояльності та “роздертого сумління” – перешкоджає їй.

¹ Автор продовжує серію публікацій про компаративний підхід до тези про фронтир, вперше представленої Фредериком Джексоном Тернером 1893 р. Див. бібліографію: Чорновол І. Фронтири Стародавнього Риму // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XVI. – Дрогобич, 2012. – С. 29.

² Чорновол І. Історіографія Австралії у світлі тези Тернера // Регіональна історія України, 2010. – № 4. – С. 239-248.

³ Чорновол І. Блукаючі метрополії. Історіографія Канади у світлі тези про фронтір // Регіональна історія України, 2012. – № 6. – С. 115-124.

⁴ David A. Chappell. Ethnogenesis and Frontiers // Journal of World History, 1993. – Vol. 4 (2). – P. 267.

⁵ Кравченко В. Блуждающая Украина // В.Кравченко, А.Мусиездов, О.Филиппова. Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс, 2012. – С.10-94. Див. також: Кравченко В. Харьков / Харків: столица пограничья. – Вильнюс, 2010.

⁶ Turner F. The Significance of the Frontier in American History / Frederick Jackson Turner // Rereading Frederick Jackson Turner. “The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher. – New York, 1994. – P. 31-33.

⁷ Ibidem. – P. 47.

⁸ Turner F. The Significance of the Section in American History // Ibid. – P. 213.

⁹ Детальніше див: Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру // Регіональна історія України, 2011. – № 5. – С. 77-100.

¹⁰ Цит. за: Billington R. Frederick Jackson Turner: Historian, Scholar, Teacher. – New York, 1973. – P. 452.

¹¹ Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. – Boston, 1962. Це третє видання книги в США. У скороченому вигляді О. Латтімор сформулював свої погляди в доповіді на Міжнародному історичному конгресі в Римі 1955 р. Ejusd. The Frontier in History // Ejusd. Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928 – 1958. – Paris, 1962 (Ecole Pratique des hautes Etudes – Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales. – Vol. 6). – P. 469-491.

¹² Цій проблемі О. Латтімор присвятив окрему статтю: An Inner Asian Approach to the Historical Geography of China // Ibidem. – P. 492-500.

¹³ Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China... – P. 53.

¹⁴ “Оскільки, – писав О. Латтімор, – тенденція політики в Зовнішній Монголії передбачає розвиток в майбутньому і економічної і соціальної революції, і оскільки обидва явища залежні від спроможності черпати як економічні ресурси Радянського Союзу, так ідеї Комуністичної партії, Зовнішню Монголію можна назвати сателітом Радянського Союзу”. Ejud. The Historical Setting of Inner Mongolian Nationalism // Ejud. Studies in Frontier History. – P. 454.

¹⁵ Ejud. The Mainstream of Asiatic Migration // Bowman I., ed. Limits of Land Settlement. – New York, 1938. – P. 119-136; Cotton J. Asian Frontier Nationalism: Owen Lattimore and the American Policy Debate. – Atlantic Highlands, NJ, 1989. – P. 26.

¹⁶ Lattimore O. The New Political Geography of Inner Asia // Ejud. Studies in Frontier History. – P. 165-179.

¹⁷ Ejud. Nationalism and Revolution in Mongolia. – Leiden, 1955. Детальніше про О. Латтімора див: Чорновол І. Географія фронтиру та її піонери // Критика, 2008. – № 7-8. – С. 27-30; Його ж. Теорія компаративних фронтів // Регіональна історія України, 2009. – № 3. – С. 41-66; Матеріали конференції “Owen Lattimore: The Past, Present, and Future of Inner Asian Studies”. Ulaanbaatar, Mongolia, August 20 – 21, 2008. – [Електронний ресурс: American Center for Mongolian Studies]. – Режим доступу: http://www.mongoliacenter.org/library/index.php?option=com_content&task=view&id=152&Itemid=147

¹⁸ School of Arts and Sciences of the University of Pennsylvania. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sas.upenn.edu/~kopytoff/>

¹⁹ Kopytoff I. Preface // The African Frontier: The Reproduction of Traditional African Societies. – Bloomington, 1987. – P. VI-VIII.

²⁰ Kopytoff I. The Internal African Frontier: the Making of African Political Culture // Ibidem. – P. 75.

²¹ Ibidem. – P.17.

²² Ibidem. – P. 33.

²³ Ibidem. – P. 22.

²⁴ Ibidem. – P. 25.

²⁵ Ibidem. – P. 30.

²⁶ Lattimore O. Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion // O. Lattimore, Studies in Frontier History. – P. 136-137.

²⁷ Ibidem. – P. 138.

²⁸ Ibidem. – P. 150. В О. Латтімора є також окрема стаття “Номади й Південна Росія”. The Nomads and South Russia // Archeion Pontou, 1979. – Vol. 35. – P. 193-200.

²⁹ Lattimore O. Studies in Frontier History... – P. 152.

³⁰ Rieber A. The Comparative Ecology of Complex Frontiers // Imperial Rule / Ed. by Alexei Miller and A. Rieber. – Budapest-New York, 2003. – P. 177-207 (Past Incorporated. CEU studies in the Humanities. – Vol. 1 / Ed. by Sorin Antohi). – P. 185-186.

³¹ “Можливо, за всю історію фронтів, від Ханів до пізнішого часу, не було нічого цікавішого, ніж “хронічний” феномен зміни лояльності. Китайські генерали переходили на бік варварів навіть тоді, коли китайці перемагали, а номади переходили на китайський бік навіть тоді, коли перевага була на боці степу”, – стверджував О. Латтімор: Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China... – P. 484.

³² Костомаров М. Кудеяр // Костомаров М. Твори в двох томах. – Т. 2. – К., 1990. – С. 119-349.

³³ Кудеяр. – [Електронний ресурс: American Center for Mongolian Studies]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Кудеяр>

³⁴ Костельник Г. Чому я став українцем // Діло. – 1935. – 15, 16, 18, 19, 20 жовтня.

³⁵ Кіпіані В. Гавриїл Костельник і “Собор” 1946 р. – [Електронний ресурс. – Фільм телеканалу TVi]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=bPK_wQZiqvM; Максим Кирчанів. Від селюків до українців: уявляючи українців, долаючи маргінальність (регіональні дискурси формування української модерної нації) // Регіональна історія України, 2011. – Т. 5. – С. 158-160.

³⁶ Цією думкою завдячую членові-кореспондентові НАН України Олексію Толочкові.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991. – С. 2.

³⁸ Чорновол І. Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтиру // Історія – ментальність – ідентичність. Т. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. – Львів, 2011. – С. 151-164.

³⁹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом // Записки НТШ, 1991. – Т. 122. – С. 28-44; Лисяк-Рудницький І. Україна між Заходом і Сходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – С. 1-9; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001; Яковенко Н. Україна між Сходом і Заходом: проєкція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVIII ст. – К., 2002. – С. 333-365.

⁴⁰ Виділено мною. Larry Wolff. *Inventing Galicia: Habsburg Imperial Ideology in the Age of Joseph II*. Seminar in Ukrainian Studies, Ukrainian Research Institute, October 18, 2004. Audio-cassette tapes, Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. Див. також: Оглоблин О. Американська революція та український національний рух кінця 18-го сторіччя // Вісник. Суспільно-політичний місячник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – № 7-8 (81-82). – Нью-Йорк, 1955. – С. 11-16.

⁴¹ Andrew Wilson. *Ukrainian Nationalism in the 1990 s: A Minority Faith*. – Cambridge University Press, 1996.

Ігор Чорновол.

Фронтір – ідентичність – націоналізм.

У статті здійснено спробу відповісти на запитання, як часто локальна ідентичність фронтірної спільноти переростала в національну? Текст статті поділено на чотири частини. Спершу розглядається вплив Ф. Тернера на ідеологію американського націоналізму, згодом – ідеї Овена Латтімора про китайську цивілізацію та монгольський націоналізм, відтак – антрополога Ігоря Копитова про генезу фронтірних спільнот Африки; предметом останньої частини є українська національна ідентичність як *case study* оголошеної проблеми.

Ihor Chornovol.

Frontier – identity – nationalism.

The article makes an attempt to answer the question: how often a local identity of frontier community developed into a national? The text of the article is divided into four parts. First the influence of F. Turner on the ideology of American nationalism, then - Owen Lattimor ideas about Chinese civilization and Mongolian nationalism, therefore – the thoughts of the anthropologist Ihor Kopytov about genesis of frontier communities in Africa are examined; the subject of the last part is Ukrainian national identity as a case study of the declared problem.